

सामाजिक उत्तरदायित्व बोध गराउने नेपाली बालउपन्यास

राजेन्द्र खनाल

sauravabhirk@gmail.com

उपप्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

लेखसार

बालबालिकाहरूमा सामाजिक सम्बन्धको विकास गराउँदै सामाजिक उत्तरदायित्व बोध गराउने हेतुलाई प्राधान्य दिई सिर्जना गरिएको नेपाली बालउपन्यासको विश्लेषण गर्नु नेपाली समालोचनाको अपेक्षित अध्ययन हो । नेपाली बालउपन्यासमा यस प्रकृतिको विश्लेषण भएको नपाएकाले तथ्यपरक विश्लेषणसहित यो लेख तयार पारिएको हो । सामाजिक उत्तरदायित्व बोध गराउने नेपाली बालउपन्यासको विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यस लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट तथ्य सङ्कलन गरी नेपाली बालउपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सामाजिक उत्तरदायित्वसँग सम्बद्ध विविध सैद्धान्तिक पुस्तकहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको यस लेखमा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस लेखमा नेपाली बालउपन्यासमा प्रविष्ट सामाजिक उत्तरदायित्वका विविध सन्दर्भलाई नेपाली समाजका मूल्य तथा व्यवहारका सापेक्षमा अध्ययन गरिएको छ । बालबालिकाहरूलाई आफ्नो परिवार, साथी तथा समाजप्रति उत्तरदायी बनाउने र कर्तव्य निर्वाहतर्फ उन्मुख गराउने व्यवहारको समावेशन नै उपन्यासमा प्रविष्ट सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भ हुन् । नेपाली बालउपन्यासमा सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भले प्रशस्त स्थान पाएको देखिन्छ । मित्रताका सुमधुर सम्बन्ध, समर्पण एवम् सामाजिक सेवाभावमा बालकालिकालाई सुसूचित गराइएको छ । प्राणीजन्य सहभाव, विवेकसम्मत न्याय, समानता तथा सद्भावका विषयवस्तुलाई पनि उपन्यासमा प्रविष्ट गरी बालबालिकाहरूलाई मानवीय संवेदना तथा अवस्थाअनुसारका भूमिकामा केन्द्रित गरी नेपाली बालउपन्यासमा सामाजिक कर्तव्य तथा उत्तरदायित्वका पर्याप्त सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्राधान्य दिइएका प्रमुख नेपाली बालउपन्यासहरू 'बालक, बिरुवा र पृथ्वीमाता', 'एक दिनको यात्रा', 'मान्छे, भैंसी र मुरी चामलको भात', 'मावलीको यात्रा', 'सानी', 'मुस्ताडको गुफा', 'डा. चिम्पु चिन्पाञ्जी', 'मेहनती गौरी' र 'सुनपरी', 'सङ्गमपुरे दाजुबहिनी', 'चोर', 'रूपको रूप', 'शिविरकी सुन्तली', 'याचा', 'दुर्गा हजुरमाको भूत', 'बहुलाएको रुख', 'अचम्मकी सन्ध्या', 'मीना', 'कालो पाटी', 'अमर मित्रता' तथा 'सुरुङको बाटो' रहेका छन् । यी बालउपन्यासले बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन दिनुका साथै सामाजिक भूमिकाप्रति सचेत तुल्याउने अभिप्राय लिएको प्रस्ट हुन्छ ।

शब्दकुञ्जी : बालउपन्यास, सामाजिक उत्तरदायित्व, सामाजिक भूमिका, कर्तव्य, अभिभावकीय जिम्मेवारी ।

विषयपरिचय

समाज तथा परिवारका सदस्यहरूले एकापसमा गर्ने सहयोग, सद्भाव, सम्मान, स्नेह, सम्मान, सामाजिक संस्कारको परिपालन, नैतिक आचरणको विकासजस्ता व्यवहारहरू नै सामाजिक उत्तरदायित्वसँग सम्बन्धित कार्य हुन् । सामाजिक उत्तरदायित्वलाई सामाजिक कर्तव्यका रूपमा पनि अर्थ्याउन सकिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिले परिवार, साथीहरू, समाज तथा समुदायको सदस्यका रूपमा रही उक्त व्यक्ति तथा संस्थाको हितअनुकूल हुने गरी निर्वाह गर्ने कर्तव्य या भूमिका नै सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भ हुन् । बालबालिकाहरूले यस्ता भूमिका तथा कर्तव्य घरपरिवार तथा समाजबाट नै प्रत्यक्ष या परोक्ष रूपमा सिक्किरहेका त हुन्छन् नै अझ बालसाहित्यका माध्यमबाट पनि प्रवेश गराउन सकिन्छ र गराउनु पनि पर्छ । त्यसो त साहित्य समाजकै प्रतिबिम्बन भएकाले पनि यस्ता भूमिकाका सवालहरू कुनै न कुनै प्रकृतिमा साहित्यमा अनिवार्य किसिमले उठान भएकै पनि हुन्छन् । साथै स्रष्टाले बालसाहित्यको सिर्जना गर्दा सचेततापूर्वक सामाजिक भूमिकाका सन्दर्भलाई स्वाभाविक किसिमले प्रस्तुत गर्न सकेमा थप प्रभावकारी बन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । तसर्थ बालसाहित्यमा यसतर्फ विशेष ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

बालबालिकामा सामाजिक व्यवहार तथा सम्बन्धको विकास गर्ने हेतुले बालसाहित्यमा समावेश गरिएका सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भ खोज्ने र विश्लेषण गर्दै स्रष्टालाई त्यसतर्फ अभिप्रेरित गर्ने मात्र होइन तत्सम्बन्धी अध्ययनमा अग्रसर हुनु पनि आवश्यक हुन्छ । यसबाट बालसाहित्यमा समाविष्ट सामाजिक भूमिका तथा कर्तव्यका सवालको उद्घाटन हुने मात्र होइन अध्ययनको सान्दर्भिकता र महत्त्व पनि स्थापित हुन्छ । नेपाली बालउपन्यासमा आधारित रही सामाजिक उत्तरदायित्व विश्लेषण भएका अध्ययन नपाएकाले पनि तथ्यपरक विश्लेषणसहित प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो ।

नेपाली बालउपन्यासमा प्रयुक्त सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भको विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । जुनसुकै बालसाहित्यका माध्यमबाट मित्रता, सहयोग, सम्मान, माया आदि व्यवहारसँगै सहकार्य गर्ने, अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्ने र सकारात्मक प्रेरणा सिर्जना गर्नेजस्ता व्यवहारतर्फ उन्मुख गराई बालबालिकाहरूमा सकारात्मक सामाजिक भूमिका तथा कर्तव्यको विकास गराउँदै सामाजिक उत्तरदायित्वमा प्राधान्य दिन सकिन्छ । यस लेखमा नेपाली बालउपन्यासमा समाविष्ट सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भहरूको तथ्यपरक विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ नेपाली बालउपन्यासमा नेपाली समाजका मूल्य मान्यतालाई स्वीकार गरी तिनमा आधारित व्यवहारतर्फ उन्मुख गराइएका सकारात्मक सामाजिक व्यवहारको खोजी गरी विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा बालबालिकाहरूका सहयोग, अभिभावकीय भूमिका, सामाजिक कर्तव्य, मित्रता, सहकार्य, सम्मान, सहयोग आदि सन्दर्भ समावेश गरिएका नेपाली बालउपन्यासको गहन पठन गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानको ढाँचामा तयार पारिएको छ । यस लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ भने प्रस्तुतिमा वर्णनात्मक विधिको उपयोग भएको छ । नेपाली बालउपन्यासको समग्र सर्वेक्षण गरी सामाजिक उत्तरदायित्व, भूमिका तथा कर्तव्यसँग सम्बद्ध सन्दर्भ र विषयवस्तु समावेश गरिएका नेपाली बालउपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । त्यस्तै, सामाजिक उत्तरदायित्वसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा लिई यो लेख

तयार पारिएको छ । प्रस्तुत लेखमा नेपाली बालउपन्यासमा प्रयोग गरिएका सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भ एवम् विषयवस्तु खोजी गरी तिनको तथ्यपरक विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सामाजिक उत्तरदायित्व

समाजमा प्रत्येक मानिसका आफ्ना उत्तरदायित्व तथा कर्तव्य हुन्छन् । समाजका प्रत्येक सदस्यले कुनै न कुनै जिम्मेवारी सम्पन्न गरिरहेका हुन्छन् । प्रत्येकका आफ्नै किसिमका भूमिका हुन्छन् जुन समाजको अपेक्षामुताविक गर्नुपर्ने हुन्छ । बालबालिकाहरूले आफ्ना अभिभावकबाट नै सामाजिक दायित्वका व्यवहारहरू सिक्न सिकिरहेका हुन्छन् । ठूलालाई सम्मान गर्ने र सानालाई माया गर्ने भन्ने नेपाली समाजमा प्रचलित प्रारम्भिक दायित्व छ । बाबुआमाले चाहेका व्यवहार जुन समाजका मूल्य पनि हुन्, तिनको परिपालन गर्ने र सामाजिक दायित्व पूरा गर्ने गरिरहेका हुन्छन् । बालबालिकामा समाजप्रति जवाफदेही हुने र समाजको हितका लागि आफूलाई समर्पण गर्ने भावनाको विकास पनि परिवार र समाजबाट नै भइरहेको हुन्छ ।

सामाजिक जिम्मेवारी घरबाट नै प्रारम्भ हुन्छ । त्यसबाट नै बालबालिकामा सामाजिक र वैश्विक नागरिक बन्नका लागि आधार तय गरिरहेको हुन्छ । घरमा आमबुबालाई वा दाजुदिदी या अन्य सदस्यलाई गर्ने सामान्य सहयोगबाट नै बालबालिकामा सामाजिक दायित्वका भावना र व्यवहारहरू विकास हुँदै जान्छन् । उदाहरणका लागि भान्सा खाँदा खाना बनाउन वा घरको अन्य कामको मद्दत गर्नका लागि अग्रसर हुनु नै सामाजिक दायित्वको प्रारम्भिक चरण हो । विद्यालयमा साथीहरूका समस्या वा असहजता न्यूनीकरणका लागि समर्पित हुनु या जिम्मेवारी लिनु पनि सामाजिक दायित्व नै हो । यस्ता व्यवहार एवम् विचारले नै बालबालिकामा परोपकारी भावना अभिवृद्धि हुँदै जान्छ । परिणामस्वरूप प्रारम्भिक जोखिम वा अप्ठ्यारामा सहयोग गर्नु, परोपकार गर्नु, घरायसी सरसयोग गर्नु, सामाजिक व्यवसायमा सरिक हुनु नै सामाजिक दायित्वका पूर्वसङ्केत हुन् । यस्तै विचारबाट नै उनीहरू कालान्तरमा सामाजिक, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न सक्छन् ।

बालबालिकाहरू आफ्ना साथीहरूमा आफ्नो अलग स्तर तथा पहिचान बनोस् भन्ने चाहना राख्छन् (हर्लक, २००६, पृ. १७६) । फलस्वरूप उनीहरूमा जिम्मेवारीपन पनि सिर्जना हुन्छ र समूहप्रति उत्तरदायी पनि बन्न पुग्छन् । यस्तो उत्तरदायी बन्ने नैतिक व्यवहार भने उनीहरूमा विकास भएको नैतिक चेतना र धारणाका आधारमा निर्देशित हुन्छ (हर्लक, २००६, पृ. १७६) । तसर्थ नैतिक धारणाका लागि बालबालिकाको संज्ञानात्मक प्रारम्भिक परिवेश भनेको परिवार नै भएकाले परिवार वा अभिभावकका जीवनशैली, दृष्टिकोण एवम् मान्यताका आधारमा नै बालबालिकामा नैतिक आचरणको विकास प्रारम्भ हुन्छ भन्न सकिन्छ । समान उमेरका बालबालिकाहरूमा समान किसिमका सामाजिक व्यवहार तथा मान्यताहरू समानान्तर समान किसिमले विकास हुन भने सक्दैनन् किनभने सामाजिक विकासका लागि पारिवारिक परम्परा, रीतिरिवाज, संस्कृति, धर्म, भाषा, विश्वास तथा वातावरणको अहम् भूमिका हुन्छ (पाण्डे, २००७, पृ. ३९) । तसर्थ सबै बालबालिकामा समान प्रकृतिका सामाजिक उत्तरदायित्व समान किसिमले विकास हुँदैनन् तर कुनै न कुनै प्रकृतिका दायित्व भने सबै बालबालिकाले पूरा गरिरहेका हुन्छन् । बालबालिकाहरूलाई समाजप्रति उत्तरदायी बनाउने श्रेय परिवार, साथीहरू तथा विद्यालयलाई नै जान्छ । पठन संस्कृति भएका बालबालिका तथा तिनका अभिभावकलाई बालउपन्यासका माध्यमबाट पनि उत्तरदायी बनाउन मद्दत पुग्छ ।

बालउपन्यासका माध्यमबाट पनि उपन्यासकारले बालबालिकामा के कस्ता सामाजिक उत्तरदायित्वसम्बन्धी व्यवहार बालपात्रमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने विषयवस्तुलाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

नेपाली बालउपन्यासमा प्रस्तुत सामाजिक उत्तरदायित्व

प्रत्येक व्यक्तिमा मानवीय कर्तव्य तथा जिम्मेवारी रहेको हुन्छ । मानिस विवेकशील एवम् भावनात्मक प्राणी भएकाले दायित्व तथा भूमिका स्वाभाविक र प्राकृतिक किसिमले नै विकास भएको पाइन्छ । सामाजिक उत्तरदायित्वका सवालमा बालबालिकाहरूले आफ्ना अभिभावकबाट नै सामाजिक व्यवहारहरू सिक्किरहेका हुन्छन् । ठूलालाई सम्मान गर्ने र सानालाई माया गर्ने मानवीय स्वभाव नै हने अझ नेपाली समाजमा यो संस्कार पनि बनिस्केको छ । यसलाई हाम्रो समाजको प्रचलित प्रारम्भिक दायित्व पनि मानिन्छ । बालबालिकाहरूले बाबुआमाले चाहेका व्यवहार जुन समाजका मूल्य पनि हुन्, तिनको परिपालन गर्ने र सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्ने गरिरहेका हुन्छन् । समाजप्रति जवाफदेही हुने र समाजको हितका लागि आफूलाई समर्पण गर्ने भावनाको विकास पनि बालबालिका परिवार र समाजबाट नै भइरहेको हुन्छ । नेपाली बालउपन्यासका सामाजिक उत्तरदायित्वका विभिन्न पक्षलाई बालपात्र तथा अन्य पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ नेपाली बालउपन्यासमा अभिव्यक्त सामाजिक मूल्यका रूपमा रहेका सामाजिक उत्तरदायित्वलाई सोदाहरण विश्लेषण गरिएको छ ।

गेहेन्द्रभुषण पोखरेलीको बालउपन्यास *बालक, बिरुवा र पृथ्वीमाता* (२०४९) वातावरणमैत्री भावनाको विकास गर्ने हेतुले सिर्जना भएको देखिन्छ । पर्यावरणीय संवेदनशीलतासहित बोटबिरुवाको संरक्षण गर्न सकेका हामी सबैलाई भलो हुने हुँदा बिरुवा रोप्ने, तिनको संरक्षण गर्ने र परिपक्व भएका रुखलाई मानवहितमा उपयोग गर्नुपर्ने विचार बिरुवाहरूको आपसी संवादका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दै उपन्यासकारले बालबालिकाहरूमा मनोरञ्जनात्मक किसिमले उक्त चेतना सिर्जना गर्ने जमर्को गरेका छन् ।

‘हामीले दुनियाँलाई शीतल छहारी दियौं । हामीले पशुपक्षीहरूलाई गाँस र वास दियौं । हामीले वर्षाको पानी हाम्रा जरामा जम्मा गरेर माटालाई रसिलो र मलिलो बनायौं । हामीले आफ्नै जराले माटो अठ्याई पहिरो जान नदिई जमिनको रक्षा गर्‍यौं । हामीले धूलो र धुवाँलाई सोसेर हावालाई पनि शुद्ध राख्यौं । यी सबै कुरा सम्झँदा त हाम्रो जीवन अरू सबैको जीवनभन्दा सफल भएको अनुभव भइरहेको छ ।’ अर्को रुख साथीले पनि आफ्ना कुरा राख्दै भन्यो, ‘अब अन्तिम बेलामा यो शरीर नै दान गरेर प्राणीहरूको उपकार गर्ने अन्तिम कर्तव्य पनि पूरा गर्न पाए हुन्थ्यो ।’ अर्कोले भन्यो, ‘यस्तै परोपकारका काममा जीवन सुम्पनेहरूलाई ईश्वरले पनि मुक्ति दिन्छन् भन्ने मैले सुनेको छु । अब हामीलाई पनि यस संसारबाट मुक्ति मिल्ने बेला भयो । यस संसारको भलाइ गरेर जीवना बिताई मुक्ति पाउन लागेकामा हामी साँच्चै धन्य भएका छौं’ (पोखरेली, २०४९, पृ. २२) ।

माथिको उदाहरणमा बिरुवाको आपसी संवादका माध्यमबाट परोपकारी भावनासहित आफ्नो कर्तव्य पनि पूरा गर्न सकेको खण्डमा सन्तुष्टि मिल्ने जनाउँदै बालबालिकाहरूमा सामाजिक कर्तव्यको चेतना पनि प्रविष्ट गराइएको छ ।

बालउपन्यासकार गोपाल पराजुली *एक दिनको यात्रा* (२०५७) उपन्यासमा जिम्मेवारी र अभिभावकत्वसहित सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्रस्तुत गरेका छन्। उपन्यासकारले सहरीकरणले मानव स्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव पारिरहेको सन्दर्भसहित बालबालिका पनि वातावरणीय स्वच्छता, मानव स्वास्थ्यका लागि प्रत्येक व्यक्ति एवम् समाज संवेदनशील हुनुपर्ने विचारसहित बालबालिकालाई पनि त्यस्ता संवेदनशीलतातर्फ अभिप्रेरित गर्नुपर्ने जनाएका छन्। त्यति मात्र होइन नेपालको पहिचान अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत स्खच्छ र सुन्दर देशका रूपमा स्थापित हुनुपर्नेमा सबै सजग रहँदै आफ्ना बालबालिकाहरूलाई समेत सचेत तुल्याउनुपर्ने जनाएका छन्।

उपन्यासको बालपात्र किरणले काठमाडौंलाई स्वच्छ तथा सुन्दर बनाउन के गर्नुपर्ला भनी गुरुआमासँग प्रश्न गरेको सन्दर्भमा उत्तर दिँदै मालती गुरुआमाका माध्यमबाट उपन्यासकार भन्छन् :

धेरै काम गर्नुपर्छ । सडकहरू चौडा बनाउनुपर्यो । सडकका दायाँबायाँ रुखहरू लगाउनुपर्यो । हरिया पार्कहरू र ढुङ्गेधाराहरू बनाउनुपर्यो । चोकचोकमा सार्वजनिक शौचालयहरू बनाउनुपर्यो । सफा पोखरीहरू खन्नुपर्यो । नदीमा ढल मिसाउन र फोहोर पानी नदीमा हाल्नु दिनुहुँदैन । सडक अलिकति बिग्रनेबित्तिकै मर्मत गरिहाल्नुपर्यो । धुलेसडकमा गाडी गुडाउन दिनु भएन । चर्को आवाज भएका गाडाहरू गुडाउन नदिई गाडीमा सानो आवाज राख्न लगाउनुपर्यो । कालो धुँवा फाल्ने गाडीहरू चलाउन दिनु भएन । फोहोर फाल्ने निश्चित ठाउँको बन्दोबस्त गर्नुपर्यो र ती फोहोरहरूलाई उपयोगमा ल्याउने उपाय पनि निकाल्नुपर्यो । यस्ता काम त कति छन् कति ! (पराजुली, २०५७, पृ. ३०-३१) ।

वातावरणको संरक्षण गर्दै त्यसलाई स्वच्छ राख्न सकेमा मात्र समाजका लागि उपयोगी हुने जनाउँदै सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाहका लागि सचेत हुनुपर्ने जनाइएको छ । यसबाट बालबालिकाहरू आफ्नो घर, टोल, समाज, विद्यालय आदि क्षेत्र र वरपरका सबै क्षेत्र सफा र स्वच्छ बनाउन सक्रिय हुनुपर्छ भन्ने सामाजिक उत्तरदायित्वको सन्देश प्रवाह गरिएको छ ।

सामाजिक उत्तरदायित्वको विषयवस्तुलाई आख्यानकार रमेश विकलले *मान्छे, भैंसी र मुरी चामलको भात* (२०५७) कृतिमा महाभारतको पुराकथाबाट बालमैत्री सामग्री लिई त्यसको पुनर्निर्माण गरेका छन् । हुन त यो कृति उपन्यासको ढाँचामा नै रहेको भए पनि यसलाई बालउपन्यास भने भनिएको छैन । कृतिमा परोपकारी भावना र सामाजिक कर्तव्यलाई अनुकरणीय किसिमले व्यक्त गरिएको छ । चित्र र भाषाको संयोजनबाट विशेष आकर्षक एवम् सुबोध बनाइएको उक्त कृतिमा नेपाली सामाजिक परम्परा तथा प्रचलनमा पाहुनालाई आश्रय दिने, सहयोग गर्ने र सेवा गर्ने कार्यलाई महत्त्व दिने गरिएको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भबाट बालबालिकामा पनि सामाजिक सेवा भाव निर्माण गर्न सकिने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । आख्यानमा आश्रय नपाएका पाण्डवहरूलाई आश्रय दिएका ब्राह्मण र कुन्तीबिचको संवाद यसरी देखाउन सकिन्छ :

ब्राह्मणदेवता ! हामी आश्रय नभएकाहरूलाई बास दिएर हाम्रो ठुलो कल्याण गर्नुभयो । मेरा छोराहरूले यस गुनको गुन चुकाउने छन् । यसमा गुनको कुनै कुरा छैन । अतिथिको सत्कार गर्नु त सबै गृहस्थको धर्म हो । त्यसमाथि तपाईंहरूजस्ता सज्जन ब्राह्मणहरू (विकल, २०५७, पृ. ०३) ।

गोठाले दाइले कराहीमा दुध खन्याएर ततायो । राम्ररी तातेपछि बटुकोमा दुध राखेर दुवैलाई दियो । दुवैले आनन्दसँग दुध खाए (विकल, २०५७, पृ. ०३) ।

पाहुनालाई सहयोग गर्ने, भोक लागेकालाई खान दिनेजस्ता कार्य नेपाली ग्रामीण क्षेत्रको सामाजिक आचरणअन्तर्गत नै पर्दछ । अझ बालबालिकामा विशेष सद्भाव र स्नेह सबैले प्रकट गर्छन् । बालबालिकालाई आफ्नो गोठमा देखेपछि स्नेह र सद्भाव प्रकट गर्दै गोठालो दाइले दुध खान आग्रह गरेका सन्दर्भले पनि सामाजिक आचरण तथा सामाजिक कर्तव्यलाई नै जोड दिइएका छन् ।

बालउपन्यासकार कविताराम श्रेष्ठ *मावलीको यात्रा* (२०५९) बालबालिकामा अभिभावकीय दायित्व हुन्छ र हुनु पनि पर्छ भन्ने भावसहित सामाजिक उत्तरदायित्वको सन्दर्भ व्यक्त गरिएको उपन्यास हो ।

भाइको खुट्टा मुसारिन् । त्यो रनक्क थियो । भाइको खुट्टामा अझै जुत्ता थियो । त्यो भिजेको थियो । जुत्ता, मोजा र उसको हाफपाइन्टसमेत कुलोको पानीले निथुक्कै भिजेको थियो । अहिले पो तिनलाई होस आयो । तिनले टर्च बालिन्, भाइको भोलाबाट तातो खालको पाइन्ट, ज्याकेट र मोजा भिकिन् र फेर्नका लागि भाइलाई उठाइन् । भाइ उठ्न त उठ्यो तर थकाइले चूर भएर अर्धहोसमा दिदीको सहाराले जुत्ता, मोजा र कपडा फेर्यो । त्यसपछि फेरि ढल्यो । तातो भएकोले अब भने ऊ केही सजिलोसँग निदायो (श्रेष्ठ, २०५९, पृ. ५८) ।

बालबालिकाहरू समाजका विभिन्न व्यवहारबाट प्रभावित भइरहेका हुन्छन् । आफूभन्दा साना भाइ या बहिनी भएमा तिनमा स्वतस्फूर्त अभिभावकीय क्षमता विकास भइहाल्छ । अभिभावकले गर्नुपर्ने दायित्व तिनै बालबालिकामा सर्छ र सहज किसिमले उक्त दायित्व पनि सम्पादन गरिरहेकै हुन्छन् । उपन्यासकार श्रेष्ठले उपन्यासकी बालपात्र मुनामार्फत त्यस्ता व्यवहारको उद्घाटन गर्दै सामाजिक कर्तव्य र अभिभावकीय जिम्मेवारीलाई प्रस्तुत गरेका छन् । माथिको उदाहरणबाट सोही सन्दर्भको पुष्टि हुन्छ ।

उपन्यासकार शर्मिला खड्काले *सान्नी* (२०६०) उपन्यासमा नेपाली समाजमा दोस्रो तहकी आमा अर्थात् सौतेनी आमाले बालबालिकाहरूलाई सौतेली व्यवहार (घृणा तथा उपेक्षा) गर्ने गर्दछन् भन्ने आम बुझाइ तथा विश्लेषण हुने गरेकामा उपन्यासकार खड्काले त्यस्तो बुझाइ तथा सङ्कथनमा भिन्न मान्यता स्थापना गर्ने गरी विषयवस्तु प्रस्तुत गरेकी छन् । यस उपन्यासमा परिवर्तनशील तथा सकारात्मक गति सिर्जना भएको पाइन्छ । यस्तो सामाजिक विचार प्रवाह गर्दै तदनुकूलको व्यवहार देखाउनु सुखद् मान्न सकिन्छ । उपन्यासकी बाल पात्र सान्नीकी आफ्नी आमा परलोक भएको सन्दर्भ छ । आमाबिनाकी सान्नीमा बालमनोवैज्ञानिक कुतुहलता सिर्जना भइरहँदा उनका बाबाले अर्की आमा ल्याउँछन् । तत्पश्चात् सान्नीलाई उनीकी मम्मी (सौतेनी आमा) ले उपेक्षा तथा घृणा नगरी स्नेह तथा माया प्रकट गर्छिन् । उनी मातृवात्सल्यले ओतप्रोत हुन्छिन् ।

सान्नीले रुन्चे स्वरमा भनिन्, “मम्मी तपाईंहरू गएपछि मलाई केही गर्न मन लागेन । खेलन पनि मन लागेन । कहिले तपाईं आउनुहुन्छ भनेर बाटो हेरेर बस्थे । मलाई थाहा छैन म कसरी बिमारी भएँ भन्ने ।” सान्नीको कुरा सुनेर उनकी मम्मी सुँक्कसुँक्क गरेर रुन थालिन् । सान्नी पनि रुन थालिन् । उनीहरूको यस्तो स्थिति देखेर हजुरआमा र बाबा पनि दुःखी भए । सान्नीकी मम्मीले आँसु पुछ्दै

भनिन् सानी अब तिमी हामीसँगै बस्ने है ? हामी तिमीलाई छोडेर कहीं जाँदैनौं । मम्मीको कुरा सुनेर सानीको मुहारमा खुसीका लहरहरू देखिए । उनले आफूमा निकै फुर्ती आएको महसुस गरिन् । ... सानी जाती भइसकेपछि उनका बाबा र हजुरआमाले सहर लगेर पढाउने सल्लाह गरे । सानी पनि मम्मीसँगै सहर जान पाउने अनि राम्रो स्कुलमा पढ्न पाउने भएँ भनेर खुसी भइन् । उनकी मम्मी पनि खुसी भइन् (खड्का, २०६०, पृष्. २०-२१) ।

उपर्युक्त उदाहरणले समाजको संरचनागत परम्परित मान्यता तथा बुझाइमा आमूल परिवर्तनको सङ्केत गर्दै बाध्यता तथा विवशताले सौतेनी अवस्था सिर्जना भए पनि बालबालिकाहरूमा उपेक्षा तथा घृणा नगरी अभिभावकीय जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्नुपर्ने विचारसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । मम्मीसँगको विछोडले सानी चिन्तित भई बिरामी पर्दाछिन् भने मम्मीसँग जान पाउने भएपछि जाती भएको अवस्थाको उद्घाटनले बालबालिकामा माया र स्नेहसहितका अभिभावकीय सामीप्यता अनिवार्य भएको जनाइएको छ ।

बालउपन्यासकार विजय चालिसेले *मुस्ताङको गुफा* (२०६१) उपन्यासमा बालबालिकाहरूलाई सामाजिक आचरणको विकास गराउने, अतिथिलाई सम्मान तथा सहयोग गर्नुपर्ने विचार प्रकट गरेका छन् । उक्त उपन्यासमा चालिसेले स्वदेशी तथा विदेशी पर्यटकहरूका सामान लुट्ने र डकैती गर्ने डाँकाहरूका गलत कार्यकलाप तथा अपराधिक गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने र सबैमा सुरक्षा तथा न्यायको अनुभूति दिलाउन सक्नुपर्ने मान्यतालाई उपन्यासकारले बालपात्र अभिनव तथा सोमुका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

‘ठिक भन्यौ, यस्ता अपराधीले सजाय त पाउनैपर्छ । त्यसमाथि यसरी विदेशीहरूलाई लुट्नु र उनीहरूको हत्या गर्नु भनेको त देशकै बदनामी गराउनु हो । तर यिनीहरूलाई कसरी पक्राउने ?’ (चालिसे, २०६१, पृ. ५८) ...‘गुफाको रहस्य पत्ता लगाएर बदमास समात्न सघाउने बाबुहरूचाहिँ कत छन् नि छै ?’ पुलिसका हाकिमले सोधे । उनले रामु काकाबाट अभिनव र सोमुले कसरी गुफा र डाँकाका बारेमा पत्ता लागे भन्ने सबै कुरा सुनिसकेका रहेछन् । ‘यी यिनै हुन् ती बहादुर केटा !’ यिनलाई देखेर पुलिसले त सरम मान्नुपर्छ ! उनीहरूको कुरा सुनेर अभिनव र सोमुलाई असाध्यै खुसी लागिरहेको थियो (चालिसे, २०६१, पृ. ८७) ।

माथिको उदाहरणमा अभिनव तथा सोमुलाई साहसिक कार्यमा सक्षम तुल्याइएको छ । उपन्यासमा चालिसेले बालबालिकाहरूमा सामाजिक न्याय तथा सन्तुलनका पक्षमा अभिमुख हुने मानसिकता सिर्जना गरेका छन् । साहसिक कार्य तथा योगदान गर्न सके समाजले पनि सम्मान दिने विचार पनि उपन्यासमा उद्घाटन गरिएको छ ।

उपन्यासकार सुधा रिशालको *डा. चिम्पु चिन्याञ्जी* (२०६१) मा बालबालिकाहरूलाई सेवाभाव एवम् स्वास्थ्य चेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । उपन्यासमा प्राणीजन्य प्रेम तथा सहभावको समेत विकास गर्ने हेतुले उपन्यासकारले उक्त उपन्यास रचना गरेको देखिन्छ । बालमैत्री ढाँचामा प्राणीहरूको स्वास्थ्यप्रति सचेत र संवेदनशील हुनुपर्ने मान्यता यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ :

चिम्पुले मरेको हरिणको आँखाको अगाडिको पत्र बाँचेको हरिणको आँखामा अप्रेसन गरेर जोडिदियो । त्यो दिन हरिण ओडारमा नै बस्यो । चिम्पु र पान्टु मिलेर हरिणको खुब स्याहार गरे । केही दिनपछि नै हरिण विस्तारै आँखा देख्न सक्ने भयो (रिसाल, २०६१, पृ. १५) ।

उपर्युक्त उदाहरणमा चिपान्जी र मानिसबिचको मित्रता र सहयोग उल्लेख गर्दै उपन्यासकारले मानव र अन्य प्राणीबिचको अन्तर्सम्बन्धको आवश्यकता पनि रोचक र सरल किसिमले प्रस्तुत गरेकी छन् । मानवैतर पात्र चिम्पान्जीका माध्यमबाट बालबालिकाहरूमा अभिप्रेरणा सिर्जना गर्न उपन्यासकार सफल देखिन्छन् । आँखादान गरी अरूको सेवा गर्न सकेमा दृष्टिमा पुनर्जीवन दिन सकिने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ ।

बालउपन्यासकार जलेश्वरी श्रेष्ठले *मेहनती गौरी* (२०६१) बालउपन्यासमा सानै आमा परलोक भएकी गौरी मिहिनेत तथा परिवारको सहयोगबाट सफल बन्दै गएको देखाएकी छन् । उपन्यासमा आफ्नै गाउँठाउँमा सेवा गर्दै सामाजिक कर्तव्य निर्वाह गरेको देखाइएको छ । यस्ता विषयवस्तुको जानकारीबाट बालबालिकाहरूमा सामाजिक कार्य गर्ने र उत्तरदायी बन्ने भावनासहित प्रेरणा पनि प्राप्त हुन्छ । उपन्यासकार श्रेष्ठले उक्त उपन्यासमा गौरीका माध्यमबाट सामाजिक उत्तरदायित्वप्रति संवेदनशील हुन आग्रह गरेकी छन् ।

गौरीले आफ्नै गाउँ बन्दीपुरमा गई आफ्नै गाउँले दाजुभाइ सबैको सेवा गर्ने विचार गरी । त्यहाँ स्कूल, अस्पताल, क्याम्पस बनाउन मद्दत गरी । पछि त्यहाँको क्याम्पसको शिक्षिका भई आफ्नो गाउँलाई देशकै नमुना गाउँको रूपमा बनाइदिई (श्रेष्ठ, २०६१, पृ. १६) ।

समाजमा सेवा गर्ने र आदर्श बन्न सक्नुपर्ने विचार माथिको उदाहरणमा व्यक्त भएको देखिन्छ । गौरी मिहिनेत गरेर सफलता हासिल गरेपछि गाउँठाउँमा बसेर शिक्षक बनेको देखाइएकाले यसलाई सामाजिक उत्तरदायित्वको सबल नमुना मान्न सकिन्छ ।

जलेश्वरी श्रेष्ठको अर्को उपन्यास *सुनपरी* (२०६३) मा काल्पनिक कथावस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकार श्रेष्ठले रोचक तथा प्रेरणादायी खुराक प्रस्तुत गरेकी छन् । उपन्यासमा प्राणीहरूबिचको सहसम्बन्ध र मायाले मात्र बातावरणीय सन्तुलन कायम हुने र सबै प्राणीको जीवन सबैका लागि उत्तिकै महत्त्वको भएको जनाइएको छ । मानिसले अन्जानमै पनि गल्ती गर्न सक्छ, त्यस्ता गल्ती सुधार गर्न सकिन्छ भन्दै बालबालिकाहरूमा सबै प्राणीको जीवन रक्षा गर्नु मानवीय स्वभाव भएको र त्यस्ता भावना तथा व्यवहार निर्माण गर्न सक्नुपर्ने जनाइएको छ ।

वनदेवीले त्यसपछि उपाय बताउनुभएछ, 'तिमीहरूले धेरै दुःखीको उपकार गरी दानपुण्य गर्नुपर्छ । अनि एकदिन तिमीहरूको सहरमा एउटी सुनको पखेटा र भुईँसम्म लत्रिने सुनौला कपाल भएकी परी देखा पर्छे । त्यो परीको कपालले तिम्रो छोराको शरीरभरि छोइदिएपछि पहिलाजस्तो बोल्न हिँड्न सक्ने हुने छ' ... त्यसपछि राजाले केही दिन आफ्ना छोरा र बुहारीलाई दरबारमा राखे र सुनकेसरीको इच्छानुसार गाउँमा पठाउने भए । सुनकेसरीले राजकुमारलाई आफ्नो पखेटामा राखेर गाउँमा लगिन् अनि दुवै जना मिलेर गाउँको विकास गर्दै त्यहाँकै गाउँलेहरूसँगै आनन्दसँग बस्न थाले (श्रेष्ठ, २०६३, पृ. ४७-४८) ।

माथिको उदाहरणमा उपन्यासको पात्र राजकुमारले अन्जानमै बचेराको हत्या गरेपछि वनदेवीले श्राप दिएर कुँजो भएको र परोपकारी काम गरेपछि मात्र समाधान हुने वाणी सुनाएकाले परोपकारी काम गरेको घटना सुनाएको छ । त्यसपछि सुनकेसरीले आफ्नो कपालले शरीरभरि छोएर राजकुमारलाई ठिक पारेपछि पनि उनीहरू सेवा र परोपकारमै लागेको देखाइएको छ । यसले सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्रस्ट्याएको छ ।

बालउपन्यासकार सुशीला प्रधानाङ्गको *सङ्गमपुरे दाजुबहिनी* (२०७१) बालउपन्यासमा समाजमा बालबालिकाहरू जस्तो परिवेश वा वातावरण पायो त्यस्तै हुन्छन् भन्ने विचार प्रकट गरिएको छ । त्यसो त कुनै बालबालिकामा जन्मजात विशेष सामाजिक गुण या संवेदनशीलता पनि हुन्छ । यस बालउपन्यासमा दाजु जीवन, उसकी बहिनी ज्योति तथा साथी कृष्णको सन्दर्भ सरल तर मर्मस्पर्शी तरिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ । जीवनले आफ्नो साथी कृष्णको दुःखलाई आफ्नै ठानी सहयोग गरेको छ भने उसको परिवार पनि जीवनको सद्ब्यवहारबाट खुसी छन् । सामाजिक आचरण तथा नैतिक मूल्यका लागि बालबालिकालाई अभिभावकले पनि उत्प्रेरित गर्नुपर्छ भन्ने विचार पनि यहाँ प्रकट गरिएको छ ।

भोलिपल्ट बिहानै जीवन कृष्णको घर पुगे । उनले आमाछोराका लागि भात र आलुको रसदार तरकारी बनाइदिए । कृष्णकी आमाले भन्नुभयो, 'बाबु ! तिमीले पनि यहीं खाना खाएर जाऊ ।' जीवनले हाँस्दै भने, 'काकी ! म घर गएर खाइहाल्छु नि । पछि खाउँला । अब त म आइरहन्छु नि ।' ... जीवनलाई आमाबुबाले दुःख गरेको कुरा राम्रोसँग थाहा थियो । त्यसैले उनले मनमा राखेका थिए, 'मैले जसरी पनि राम्ररी पढेर परिवारलाई खुसी पार्नु छ । बहिनीलाई आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्ने बनाउनु छ ।' यस विषयमा उनलाई कसैले सिकाउनै पर्दैनथ्यो । उनी आफै बुझ्क्यो थिए (प्रधानाङ्ग, २०७१, पृ. १५) ।

उपन्यासमा बालपात्र कृष्णकी आमा बिरामी परेको र कृष्ण दुःखी बनेको अवस्था देखाइएको छ भने जीवन तिनीहरूको सहयोगमा खटिएको छ । उसले सामाजिक सेवा र कर्तव्य निर्वाह गरेको छ । यस्ता व्यवहार बालमस्तिष्कमा सकारात्मक सोचाइसहित समाजप्रति उत्तरदायी बन्नका लागि अभिप्रेरणा पैदा गर्छन् ।

एकदिन जीवन र ज्योति विद्यालयबाट घर फर्कदै थिए । बाटोमा उनीहरूले एक जना वृद्ध महिला रुखमुनि बसेर रोइरहेकी देखे । ती महिलालाई कति केटाकेटीहरूले वरिपरिबाट हेरिरहेका थिए भने कतिले जिस्क्याउँदै पनि थिए । जीवनले ज्योतिलाई त्यतैतिर देखाउँदै भने, 'बहिनी हेर त ! त्यहाँ बुढी बज्यै रोइरहेकी । जाऔं हिँड के भएको रहेछ, हेरौं ।' जीवनले बहिनीको हात समात्दै त्यतैतिर लागे । छिटो छिटो गरी दुवै जना पुगेपछि जीवनले जिस्क्याइरहेका केटाहरूसँग भने, 'साथीहरू ! चुप लाग न हेरौं त ! हामीले आपतमा परेका असहाय बुढाबुढीलाई सहयोग गर्नुपर्छ । यसरी जिस्क्याउँदा उहाँहरूको मन दुःख, कसैको मन दुःखाउने काम राम्रो होइन नि । यो त हामी सबैलाई थाहै छ' (प्रधानाङ्ग, २०७१, पृ. १७) ।

यस बालउपन्यासमा उपन्यासकारद्वारा असहाय ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रति विशेष सद्भाव राखी सहयोग गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । बालबालिकाहरूमा सामाजिक कर्तव्य एवम् दायित्वसम्बन्धी चेतना विकास गरी व्यावहारिक बनाउनु आवश्यक छ भन्ने मान्यता यस बालउपन्यासमा जीवन र ज्योतिका माध्यमबाट प्रकट गरिएको छ ।

मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लिखित उपन्यास *चोर* (२०७१) सामाजिक उपन्यास हो । २०३८ सालमा लेखिएको उपन्यास 'चोर' नानी उपन्यासका नाममा रहे पनि यो प्रौढ उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । बालपात्रको केन्द्रीय भूमिका रहे पनि राजनीतिक तथा सामाजिक विषयवस्तुलाई प्रगतिवादी दृष्टिबाट प्रस्तुत गरिएको उक्त उपन्यासमा बालबालिकाले भोग्नुपरेका पीडा तथा समस्यालाई उठान गरिएको छ । सामन्ती संस्कार र व्यवहारका कारण गरिबहरू नारकीय जीवन भोग्न बाध्य पारिएको र झुठा आरोपमा निर्दोषलाई सजाय दिई दोषी व्यक्ति समाजमा प्रतिष्ठित भइरहेको अन्यायपूर्ण अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

साहुले मलाई एउटा आस्कोट दिएको थियो । मेरो ज्यानमा त्यो हम्मलाङ्ग बुढो हुन्थ्यो र त्यसभित्र बाहिर ठुलठुला खल्ती थिए । मैले पनि यसो जुक्ति लडाएँ र भित्री खल्तीमा पानीकागतको एउटा थैलो हालेर सिलाएँ । अनि साँझ खान बस्दा अँध्यारो कुनापट्टि बस्थेँ र मौका पर्दा आँखा छलेर दुईचार गाँस भात र सुक्खा तरकारी खुसुक्क खल्तीमा हाल्न थालेँ । कहिलेकाहीं भने साहुका जहान सबै खाएर निस्कन्थे र कसौँडी पुछी खल्ती भर्न पनि पाउँथेँ (प्रश्रित, २०७१, पृ. ३५) ।

माथिको उदाहरणमा उपन्यासको केन्द्रीय बालपात्र किस्न र उनकी आमा एवम् बहिनीले बाबुको मृत्युपश्चात् असह्य दुःख भोगेको अवस्था देखाइएको छ । किस्न आफू बाल्यावस्थामा नै रहे पनि आमा तथा बहिनीका लागि आफू काम गर्ने ठाउँमा बढी भएको र आफूलाई खाना दिइएको खानालाई लगाएको कपडाको गोजीमा राखेर लैजाने गरेको उल्लेख छ । यसले परिवारका सदस्यप्रति किस्नले निर्वाह गरेको जिम्मेवारीबोध र उत्तरदायित्वलाई उजागर गरेको छ ।

अशोकमान सिंको *म पनि त मान्छे हुँ* (२०७१) कृतिमा सङ्गृहीत *रूपाको रूप* उपन्यासमा बालबालिकाहरूको शारीरिक अवस्था वा असान्यता तथा रूपले उनीहरू र तिनका आफन्तमा समेत हीनता पैदा गर्ने भएकाले त्यस्ता समस्या आउन नदिन समाजका प्रत्येक सदस्य सचेत हुनु आवश्यक रहेको जनाइएको छ । एक दिन नेपाली पढाउने गुरुले रूपाको एक्लोपनलाई देखेर प्रश्न गरे - "रूपा, किन तिमी सधैं त्यस्तो कुनामा एकलै बस्ने गच्छ्यौ ? आऊ यहाँ नजिक आएर बस" (पृ. ९) । गुरुले पढाएर गइसकेपछि केही साथीहरूसँगै रूपालाई होच्याउन थाले - "खुब पढ्ने भएकी । गुरुले यिनको खुब तारिफ गरेको होला । यिनको तारिफले के नापिने हो कुन्नि ?" (पृ. ९) । यी उदाहरणले सामाजिक आचरण, सहभाव विकासमा सबैको दायित्व आवश्यक रहेको प्रस्ट पारेका छन् ।

बालउपन्यासकार गङ्गा पौडेलद्वारा लिखित *शिविरकी सुन्तली* (२०७२) सामाजिक बालउपन्यास हो । नेपाली समाजमा चेलीबेटी बेचविखनका समस्या अद्यापि कायमै छन् । सूचना, सञ्चार, चेतना तथा सकारकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाको सक्रियता कारण यस्ता समस्या न्यूनीकरणतर्फ अभिमुख हुँदै गए पनि निर्मूल भने हुन सकेका छैनन् । मानव बेचविखन तथा ओसारपसारजस्तो आपराधिक कार्यमा संलग्न भएका व्यक्तिहरूले आर्थिक, सामाजिक तथा प्राकृतिक समस्या वा विपत्तिमा परेका र चेतनाको स्तर कम भएका मानिसहरूलाई लक्षित गरी अपराध गर्दछन् भन्ने विषय यस उपन्यासमा छर्लङ्ग पारिएको छ । भुइँचालोका कारण घरबारविहीन र टुहुरी बनेकी सुन्तलीलाई एक युवतीले ललाइफकाइ बेचेको प्रसङ्गबाट यसको पुष्टि हुन्छ । समाजमा अनेक किसिमका अपराध भइरहेका हुन्छन् । हुनसक्ने वा घट्नसक्ने अपराधका

बारेमा बालबालिकाहरूलाई परिवार, विद्यालय वा अभिभावक या समाजले सुसूचित गर्दै सचेत तुल्याउन सक्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ ।

ढोकाबाट बाहिर निस्कँदा भुसतिघ्रे अघि निस्केको हुँदा सुन्तली पछि थिई । गल्लीको बाटो अँधेरो थियो । ऊ भुसतिघ्रेको आँखा छलेर स्वाट्ट पर्खालमुनि लुकी । भुसतिघ्रे टर्च बालेर अघिअघि सुन्तलीलाई खोज्दै गयो । सुन्तली पछडिको बाटो दौडी दौडी सडकमा निस्केर ट्राफिक प्रहरीलाई सबै कुरा भनिदिई । ट्राफिक प्रहरीले चौकीमा फोन गरेर केही प्रहरीलाई बोलायो । एकैछिनमा एउटा भ्यानभरी प्रहरीहरू आए । त्यसपछि सुन्तलीसहित प्रहरीहरू मालतीको घरमा पुगे । ... शिविरका सबै जना जम्मा भएकाले त्यहाँ एकप्रकारको भिड लागेको थियो । सुन्तलीलाई ल्याइदिने प्रहरीलाई सबैले धन्यवाद दिए । प्रहरीले सबैलाई शान्त पार्दै भने धन्यवाद हामीलाई होइन सुन्तलीलाई र उनले पढ्ने स्कुलका शिक्षकलाई दिनुहोस् किनभने सुन्तलीलाई सानैदेखि स्कुलमा चेलीबेटी बेचबिखनसम्बन्धी तालिम दिइएको रहेछ र उनी बचिन् (पौडेल, २०७२, पृ. २४-२५) ।

माथि बालबालिकाहरू आफै समस्यामा पर्नबाट जोगिन सक्छन् भन्ने उदाहरणसहित सुन्तलीका माध्यमबाट उपन्यासकारले जागरण र सामाजिक सहकार्य तथा उत्तरदायित्वतर्फ सङ्केत गरेकी छन् । सुन्तलीले विद्यालयमा आफ्ना गुरु एवम् गुरुआमाबाट प्राप्त गरेको ज्ञानलाई उपयोग गरी अपराधीबाट उम्कन सफल बनेकी मात्र छैनन् उनले प्रहरीलाई खबर गरी सामाजिक उत्तरदायित्व पनि निर्वाह गरेकी छन् ।

अनन्त वाग्लेको बालउपन्यास *यार्चा* (२०७२) मा समाजको अवस्था तथा पारिवारिक संरचनाले बालबालिकाहरूमा जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । त्यसो त सबै बालबालिकाहरूले समाजमा प्रत्येक सदस्यका सबै मूल्य तथा भूमिकालाई स्वीकार गरेकै हुन्छन् भन्ने त सकिँदैन तर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारिरहेकै हुन्छन् । आर्थिक स्थिति कमजोर रहेका परिवारका बालबालिकामा आफ्नो पारिवारिक दायित्व के हो भन्ने संवेदना प्रखर रहेको भेटिन्छ किनभने त्यस्ता परिवारको दैनिकी सञ्चालनका लागि बालबालिकाको पनि गहन भूमिका रहेको हुन्छ । यस कृतिमा यार्चाका माध्यमबाट आर्थिक उपार्जन गरी पारिवारिक दैनिकी सञ्चालन गर्ने विषयवस्तुलाई नजिकबाट नियालिएको छ । यार्चा सङ्कलनमा वयस्क मात्र होइन बालबालिका पनि सक्रिय रहेको वर्तमान नेपाली समाजको पश्चिमी उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रको वास्तविक कथालाई यहाँ उठान गरिएको छ । परिवारका दैनन्दिनी कसरी चलेका छन् ? यार्चा सङ्कलनका क्रममा मानिसले के कस्ता समस्याहरू भोग्न विवश छन् ? विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाहरूको पठनपाठन के कस्तो छ ? आदि विषयलाई विशिष्ट किसिमले उठाइएको उक्त कृतिमा मुख्य बालपात्र मोतीका माध्यमबाट बालबालिकाको सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्रकाश पारिएको छ । धनी परिवारको साथीले यार्चा सङ्कलन कार्यलाई उपेक्षा गरेकामा मोती प्रतिक्रिया जनाउँछन् :

तिम्रो बुबा पो हाकिमसाप हुनुहुन्छ त । सबैले ज्यू ज्यू गर्छन् । कुन्नि के के, के के लिएर मानिसहरू भेट्न आउँछन् । कोसली बोकेर । रिक्तो हात कोही आउँदैनन् । अफिसबाट जागिरको

तलब आइहाल्छ । हामी पो अनपढ बाबुआमाको कोखमा आयौं । किरा पनि टिप्छौं । माटो पनि कोछौं । हामी पसिना काट्छौं । हामी काम गर्छौं बुभ्यौ !' (वाग्ले, २०७२, पृ. १०) ।

माथिको उदाहरणमा पारिवारिक जिम्मेवारी बहन गर्न सक्षम बालपात्रको अवस्था उद्घाटन भएको छ । आफ्ना बुबाआमाका दुःख तथा घरायसी परिवेशलाई बुझेर आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सकेमा मात्र सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्न सकिन्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ । त्यस्तै, उपन्यासको अर्को उदाहरणमा कर्तव्यको सन्दर्भ प्रस्तुत भएको छ ।

‘आमा ! भाइलाई म विस्तारै घर लैजान्छु । उसलाई राम्ररी नै गाउँ पुर्याउँछु । ... तपाईंहरू ढुक्कसँग यताको काम गर्नुहोस् । भाइ ठिक भएछि, म फेरि आउँछु बरु । हुन्न र !’ (वाग्ले, २०७२, पृ. ८६) ।

माथिको उदाहरणमा यार्चा सङ्कलन गर्न लेकमा गएका बेला मोतीको भाइ बिरामी भयो । उसको विशेष ख्याल गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । उक्त काममा पनि मोती नै बढी सक्रिय भई । त्यति मात्र होइन कि भाइलाई आफू एकलै घरसम्म लैजाने र उसको उपचार गर्नेसम्मको आँट देखाई । हुन त घरमा पनि भाइको विशेष ख्याल गर्ने मोती नै थिई । अझ भनौं, अभिभावकीय जिम्मेवारी पनि निर्वाह गरेकी थिई । यसबाट सामाजिक उत्तरदायित्वसहित सामाजिक मूल्यप्रति बालबालिका सचेत हुने जनाइएको छ ।

प्रदीप नेपालद्वारा लिखित बालउपन्यास *दुर्गा हजुरमाको भूत* (२०७२) बालमनोवैज्ञानिक कृति हो । २०६१ सालमा पहिलो प्रकाशन भएको ‘दुर्गा हजुरमाको भूत’ उपन्यासलाई बालउपन्यास भनिएको छ । उक्त उपन्यासमा व्यक्त भएको दृष्टिकोण तथा कथावस्तुको स्तर हेर्दा प्रौढ उपन्यासकै दर्जामा राख्न सकिन्छ । प्रगतिवादी तथा भौतिकवादी विचार केन्द्रीय विषय रहेको यस उपन्यासमा बालपात्र रेसालाई प्रमुख पात्र बनाइएको छ । सामाजिक न्याय तथा सहभाव, सम्मान एवम् स्वास्थ्यसँग सम्बद्ध विषयवस्तुलाई अत्यन्त रोचक एवम् प्रेरणादायी बनाइएको यस उपन्यासको कथनढाँचा आकर्षक छ । रेसाका माध्यमबाट आम बालबालिकाहरूलाई असल र चरित्रवान् बनाउन सकिने तथ्यसहित मनोवैज्ञानिक सन्दर्भले उपन्यासलाई बालमैत्री र चेतनामूलक बनाएका छन् ।

उपन्यासमा भगवान्को धारणा मानवनिर्मित परिकल्पना मात्र हो भन्नका लागि भूतको सहयोग लिनु आफैमा विरोधाभाषपूर्ण छ । त्यसो त भूतलाई आम बुझाइभन्दा भिन्न र सकारात्मक तरिकाले उभ्याइएको छ, सत्कर्मबाट मात्र भूत बन्न सकिने जनाइएको छ, तथापि भगवान् मिथ्या हो भन्नका लागि भूतको परिकल्पना स्वाभाविक मान्न सकिँदैन । त्यस्तै, भगवान् भनिएका वा ईश्वर भनिएका शिव, बुद्ध तथा येशु गरी जम्मा तीन जनाका बारेमा प्रस्टीकरण हुनु र अन्य धार्मिक समुदायले मान्ने गरेका ईश्वरका बारेमा बेखबर हुनु पनि स्वाभाविक मान्न सकिँदैन । बालउपन्यास मात्र भन्न पनि नसकिने र पूरै भौतिकवादी पनि भन्न नसकिने भए पनि यस उपन्यासमा सामाजिक सहभाव, सहकार्य, सम्मान तथा न्यायका लागि भने अभिप्रेरणामूलक मान्न सकिन्छ ।

पृथ्वीमा बस्दा जो मारकाट गर्छन्, अरूलाई दुःख दिन्छन्, चोरीचकारीमा जीवन बिताउँछन्, दुखियाहरूलाई सताउँछन्, उनीहरू ताराको छेउमा पनि जान पाउँदैनन् । उनीहरू त त्यसै यहीं

धर्तीको माटोमा सडेर खत्तम हुन्छन् । त्यस्ता मान्छेको शरीर र आत्मा एकै चोटि मर्छ । त्यसैले तारामा जाने मन हुनेले गाउँका सबै गरिबदुःखीको भलो हुने काम गर्नुपर्छ । अशक्तको हेरविचार गर्नुपर्छ । मैले दीनदुःखीलाई माया गरेको हुनाले, उनीहरूलाई भरअभरमा साथ दिएको हुनाले मलाई सबैले असल ठुलीआमा भनेर न तारामा बस्न दिएका हुन् (नेपाल, २०७२, पृ. २०) ।

माथिको उदाहरण प्राणीजन्य सहभावलाई मर्मस्पर्शी किसिमले व्यक्त गरिएको छ । उपन्यासमा सामाजिक सहकार्य र सहभाव तथा सम्मानले नै मानिसलाई अमर बनाउने विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सत्कार्य एवम् संवेदनशीलताले नै हामीलाई सफल र अमर बनाउने भन्दै सामाजिक तथा मानवीय उत्तरदायित्व प्रस्तुत गर्न उपन्यासकार सफल छन् ।

नेत्र तामाङको *बहुलाएको रुख* (२०७३) बालबालिका सानै भए पनि आफूभन्दा साना भाइ या बहिनीको विशेष ख्याल गर्छन् । यो प्रकृतिले नै दिएको अभिभावकीय दायित्व नै हो । यस कृतिमा दाजुभाइ घाँस काट्न गएका बेला भुइँचालो आएपछि कुदाकुदमा घाइते हुन्छन् । आफू पनि घाइते भएको रोशनले भाइ पोषणलाई सान्त्वना दिँदै आफूले उसको रक्षा गर्ने आत्मविश्वाससहित भाइलाई विश्वस्त पार्छ ।

‘म छु भाइ नडराऊ,’ रोशनले आफ्नो पीडा लुकाएर पोषणलाई च्याप्प समायो । दुवै जना किनारामा खोल्साबाट गाहोगरी माथि आए (तामाङ, २०७३, पृ. १३) ।

माथिको उदाहरणमा रोशनका माध्यमबाट बालबालिकाहरूले आफूभन्दा साना भाइबहिनीलाई माया गर्ने, सहयोग गर्ने र अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्नेजस्ता सामाजिक उत्तरदायित्वपूर्ण व्यवहार प्रकट गर्छन् भन्ने देखाइएको छ ।

कविता सापकोटाको बालउपन्यास *अचम्मकी सन्ध्या* (२०७३) बालमैत्री उपन्यास हो । उपन्यासमा सामान्यतया बालबालिकाहरू सामाजिक जिम्मेवारीमा रहँदैनन् । अझ केटीहरूलाई त समाजले कमजोर नै ठान्छ । यस कृतिमा उपेक्षामा पारिएकी सन्ध्याले भुइँचालोले पैदा गरेका मानवीय सङ्कटमा उदाहरणीय काम गरेको देखाइएको छ ।

त्यसपछि त गाउँभरि सन्ध्याकै खोजी हुन थाल्यो । सबैक घरमा कोही न कोही पुरिएका थिए । कसैकसैले त उसलाई पुरिएका जनावर भिकिदिन पनि भने । ‘पर्खिनुस्, पहिले मान्छे फाँसेको घर खोजौं ! त्यसपछि मात्र जनावरको पालो !’ सन्ध्याले भनी । कृपी बुढीले सन्ध्याको निधार छोएर आशिषै दिई, ‘नानी ! मैले त पत्याएकै थिइनँ । सधैं राम्रो मात्रै गरेस् ! गाउँको भलो मात्रै चिताएस् !’ (सापकोटा, २०७३, पृ. ४७) ।

माथिको उदाहरणमा आत्मविश्वास र सकारात्मक चिन्तनका कारण सन्ध्या सामाजिक सेवामा सफल बनेकी छन् । पहिले नपत्याउने समाजले पनि समस्या हुँदा सन्ध्यालाई नै खोज्ने परिस्थिति निर्माण भएको छ । सामाजिक उत्तरदायित्व र सहकार्यको स्वभावले पनि बढी साहसी बनेकी उनी सबैकी प्रिय बनेको देखाइएको छ ।

सीता विष्ट कार्कीको उपन्यास *मीना* (२०७४) नेपाली समाजमा नारी र पुरुषबिच विभेदका संरचना र मानसिकता उजागर गरिएको उपन्यास हो । अभिभावक तथा शिक्षकहरू त्यस्ता विभेदलाई हटाई बालमस्तिष्कमा समानताको प्रभाव स्थापित गर्न सक्षम हुनुपर्छ भन्ने मुख्य विचार प्रस्तुत गरिएको छ *मीना* उपन्यासमा । अवसर पाएमा छोरीहरू सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने सन्देश दिइएको छ ।

त्यो अँध्याराले छाएको घरमा विस्तारै उज्यालाको दियो बल्न थाल्यो । पढाइ राम्रो भएका कारण मीनाले छिट्टै जागिर पाइन् । आफ्नो सपना साकार पार्न उनी सबभन्दा विकट ठाउँमा पोस्टिड पारी गरिब, दुःखीहरूको सेवा कार्यमा लागिन् (कार्की, २०७४, पृ.२०) ।

माथिको उदाहरणमा निरन्तरको परिश्रम, लगनशीलता, सकारात्मक चिन्तन तथा अभिप्रेरणाबाट सामाजिक कर्तव्य, सेवा एवम् उत्तरदायित्व पूरा गर्न सकिन्छ । बालबालिकाहरूमा समाजप्रति उत्तरदायी भाव विकास गर्न सकेमा तिनले आफ्नो भविष्य समाजका लागि समर्पित गर्न सक्छन् भन्ने विचार पनि उपन्यासमा व्यक्त भएको छ ।

कपिलमणि ज्ञवालीले *कालो पाटी* (२०७५) बालउपन्यासमा अभिभावकबाट लैङ्गिक विभेद भोगिसकेकी र आफूले गरेको आग्रहपछि विद्यालय जान पाएपछि आफ्नो इच्छानुसार सफलता हासिल गरेकी सुनैनाका माध्यमबाट उपन्यासकारले सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न सबै सक्षम रहेको जनाएका छन् ।

‘मेरो उद्देश्य भनेको तपाईंहरूको सेवा गर्नु हो, बिरामीहरूको उपचार गर्नु हो । मैले यही कामलाई धर्म मानेकी छु । र जीवनको लक्ष्य पनि यसैलाई बनाएकी छु ।’ ... एक साँझ शशिधर र सविता टेलिभिजन अगाडि बसेर आठ बजेको कान्तिपुर समाचार हेरिरहेका थिए । प्रमुख समाचारमा उद्घोषण गरियो, ‘डा. सुनैनालाई दीनदुःखी एवम् गरिब बिरामीहरूको सेवामा विशिष्ट योगदान दिएबापत *सर्वोत्कृष्ट डाक्टर*को उपाधिले सम्मान गरियो ।’ ... छोरीले केवल आफ्नो मात्र होइन, आफू जन्मेको ठाउँ र जन्म दिने हाम्रो पनि इज्जत बढाइदिई । धन्य छौ छोरी सुनैना ! अनायासै दुवैका हात एकैपटक आँखामा पुगे (ज्ञवाली, २०७५, पृ. ७३-७५) ।

समाजले छोरोलाई मात्र विशेष प्राथमिकता दिई शिक्षाक्षेत्रमा विशेष लगानी गर्ने परिपाटीको अन्त्य हुनुपर्ने सङ्केत गरेका छन् । समाजमा जिम्मेवारीबोध गर्दै डाक्टर बनेर सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गरेकी सुनैनाका माध्यमबाट सचेतना सिर्जना गरिएको छ ।

सुमीको *अमर मित्रता* (२०७५) उपन्यासमा यथार्थ घटनालाई आधार कथावस्तु बनाई असल मित्रता हुनुपर्ने समर्पणलाई प्रभावकारी तरिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नो मित्रको सपना पूरा गरी असल मित्रता स्थापित गरेको मात्र छैन उसले समाजमा सेवा गरी सामाजिक कर्तव्य पनि निर्वाह गरेको छ । दुःखमा हुर्किएको मनिलाल डाक्टर भएर गाउँको सेवा गर्ने लक्ष्य लिएको थियो तर दुर्घटनामा उसको मृत्यु भएपछि उसको सहृदयी मित्र रोशनले उसको सपना पूरा गरिदिएको छ । यहाँ एकातर्फ असल मित्रता हुनुपर्ने सेवा, आत्मीयता र समर्पण देखाइएको छ भने अर्कातर्फ डाक्टर भएर सहरमा मात्र केन्द्रित भई सुखी जीवन

बाँच्ने स्वार्थी प्रवृत्ति अँगाल्न नहुने मान्यता पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट समाजप्रतिको हाम्रो दायित्व तथा कर्तव्यतर्फ बालबालिकालाई अभिप्रेरित गर्न पनि खोजिएको छ ।

हजुरबुबा, हजुरआमा र बिरेबाका सपनाहरू साकार पार्ने सपनाहरू देखिरहेको छु । यदि भनेजसरी पढ्न र गर्न सकें भने एमबिबिएस पढ्ने सोचेको छु । कम्तीमा एउटा सुविधासम्पन्न अस्पताल कागबेनीमा खोल्ने सपना बोकेको छु जसबाट त्यहाँका मानिसहरूले हजुरआमाजस्तै उपचार नपाएर मर्नु नपरोस् र अङ्कल, म डाक्टर बन्न सकें भने जीवनभर त्यही दुर्गम कागबेनीमै बसेर सेवा गर्ने छु (सुमी, २०७५, पृ. ४५) ।

मनिलालको उपर्युक्त अनुच्छेदमा व्यक्त सपना साकार पार्ने धोको अधुरै रह्यो किनभने ऊ डाक्टर पढेर फर्कदा दुर्घटनामा ज्यान गुमाउन पुग्यो । तर उसको साथी रोशनले उसको सबै सपना पूरा गरी असल मित्रता सन्देश दिएको छ भने समाजसेवा र सामाजिक कर्तव्यको प्रभावकारी सन्देश पनि दिएको छ उपन्यासमा । उपन्यासमा उल्लेख छ :

मनिलालको विचारबाट म पनि प्रभावित भएको थिएँ । हामीले सल्लाह पनि गरेका थियौँ, डाक्टरी पढाइ सकेपछि दुवै जनाले कागबेनीमा अस्पताल खोल्ने र त्यतै सेवा गर्ने बाचा बाँधेका थियौँ । आज म मेरा अनन्य मित्र डाक्टर मनिलालको सुन्दर सपना साकार पार्ने कोसिस गरिरहेको छु । डाक्टर मनिलालकी हजुरआमाकै नामको अस्पताल खोलेर त्यहीँबाट बिरामीको सेवा गरिरहेको छु (सुमी, २०७५, पृ. ४७) ।

उपर्युक्त उदाहरणमा सहृदयी साथीको मृत्यु भएपछि मित्र रोशनले उसको सपना पूरा गरिदिएको सन्दर्भ छ । यहाँ एकातर्फ असल मित्रमाको भावना, विचार र व्यवहारलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने समाजप्रतिको उत्तरदायित्वलाई सेवा, आत्मीयता र समर्पणका माध्यमबाट चित्रण गरिएको छ । नेपाली समाजमा विकसित सहरकेन्द्रित जीवनशैली एवम् व्यक्तिगत स्वार्थका लालायित मानिसहरूको प्रवृत्ति उठान गर्दै त्यस्तो स्वार्थी जीवन बाँच्ने प्रवृत्ति अँगाल्न नहुने मान्यता पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसले बालबालिकामा आफ्नो समाजप्रतिको उत्तरदायित्व तथा कर्तव्यतर्फ उत्प्रेरणासमेत जगाएको छ ।

ब्रजेशको *सुरुङ्को बाटो* (२०७६) उपन्यासमा प्रमुख बालपात्र इशाको कटेजप्रतिको उत्सुकताका कारणले अपराधमा संलग्न बलबहादुर र जोजफको वास्तविकता खुलेको छ । सहवीरको ज्यान बाँचेको छ । त्यति मात्र होइन कि नेपालको पुरातात्विक महत्त्वको बुद्धको बहुमूल्य मूर्ति विदेश बेचिनबाट जोगिएको छ । तसर्थ बालबालिकाको उत्सुकताले सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाहमा पनि उल्लेख्य भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

इशानले एकपटक फर्केर त्यो कटेजलाई पुलुकक हेर्यो र फेरि अरू गएतिर टाउको घुमायो । अचानक ऊ टक्क अड्यो । अर्कोतिर फर्कदा आँखाको कुनाबाट अस्पष्ट रूपमा केही देखेजस्तो लाग्यो उसलाई (ब्रजेश, २०७६, पृ. ४२) । नभन्दै त्यस रात सपनामा इशानले त्यही कटेज देख्यो । ऊ कटेजभित्र गएको देख्यो । अनि उसले जेजे सपनामा देख्यो, त्यो सबै बतायो भने सबै जना हाँस्छन् भन्ने उसलाई थाहा थियो (ब्रजेश, २०७६, पृ. ४५ - ४६) । इशानले डराएको स्वरमा साउती गर्‍यो, 'मैले सपनामा देखेको थिएँ । कटेजभित्र एउटा मान्छे थियो । मैले भनेको थिएँ नि तिमीहरूलाई ऊ

मसँग सहयोग माग्दै थियो, यसैगरी । हेल्प... प्लिज हेल्प मी नै भन्दै थियो । मैले भनेको थिएँ नि तिमीहरूलाई याद छ ?' (ब्रजेश, २०७६, पृष्ठ. १०४-१०५) ।

सहवीरले उसको कुरालाई समर्थन गर्दै चिन्तित स्वरमा भन्यो, 'हो, ठिक भन्यौ । जोजफ खराब मानिस हो । म पनि कुनै बेलामा उसकै लहेलहेमा लागेर खराब मानिस बनेको थिएँ । तर अब म आफूले गरेको पापको प्रायश्चित्त गर्न चाहन्छु । ... मेरो कुरा ध्यान दिएर सुन । मेरो अवस्था एकदमै नाजुक छ । म बिरामी छु, यहाँबाट निस्केर कतै जान सकिदैन । जोजफहरू हाम्रो देशको एउटा बहुमूल्य र दुर्लभ कुराको पछाडि लागेका छन्, जुन मसँग छ । तर म त्यो उनीहरूको हात लाग्न दिन चाहन्छु । त्यसैले यहाँ लुकेर बसेको थिएँ । मलाई लाग्थ्यो उनीहरू यहाँसम्म आइपुग्न सक्दैनन् । तर' (ब्रजेश, २०७६, पृष्ठ. ११२-११३) । नेटवर्क लाग्ने ठाउँमा आइपुगनासाथ ओम अड्कलले स्थानीय प्रहरीलाई फोन गरेर जोजफहरूका बारेमा जानकारी गराएका थिए । प्रहरी पनि तुरुन्तै सक्रिय भएको थियो (ब्रजेश, २०७६, पृष्ठ. १२६) ।

उपर्युक्त विभिन्न घटना तथा परिघटनाहरू बालपात्र इशानकै विशेष उत्सुकतामा केन्द्रित थिए । गलत कार्य गर्नेलाई नसियत दिनुपर्ने र त्यस्ता प्रवृत्ति हटाउनुपर्ने विचार राखिएको छ । बालबालिकामा हुने उत्सुकता तथा सत्कार्यप्रतिको अभिप्रेरणाले पनि समाजमा सकारात्मक भूमिका खेल्ने जनाइएको छ । सामाजिक उत्तरदायित्वका सवालमा बालबालिकाको जिज्ञासु स्वभाव एवम् सक्रिय भूमिका प्रभावकारी हुने मान्यता पनि उल्लेख गरिएको छ ।

निष्कर्ष

नेपाली बालउपन्यास हालसम्म जम्मा २०० को हाराहारीमा मात्र लेखिएको देखिन्छ । नेपाली बालउपन्यासको मौलिक कृति २०२२ सालमा प्रकाशित *साबु* (प्रधान, २०६९, पृष्ठ. १२७) मानिए पनि बालआख्यानमा भने १८३३ सालमा लेखिएको *हितोपदेश मित्रलाभलाई* नै बालआख्यानको पहिलो कृति (घिमिरे, २०७४, पृष्ठ. १३९) मान्ने गरिएको छ । बालसाहित्यमा अनिवार्य मानिने मनोरञ्जनात्मक पक्षलाई प्राधान्य दिइएका बालउपन्यासको बाहुल्य रहे पनि सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भको सबल प्रविष्टि भएका बालउपन्यासको पनि आनुपातिक आधिक्य नै देखिन्छ । समाजका मूल्य एवम् मान्यतालाई स्वीकार गर्नु र सोहीअनुसार अनशरण गर्नु सकारात्मक सामाजिक व्यवहार हुन् । आमाबुबा तथा अभिभावकलाई वा दाजुदिदी या अन्य सदस्यलाई गर्ने सहयोगबाट नै सामाजिक दायित्व हो । विद्यालयमा साथीहरूका समस्या वा असहजता न्यूनीकरण लागि समर्पित हुनु या जिम्मेवारी लिनु, जोखिम वा अप्ठ्यारामा सहयोग गर्नु, परोपकार गर्नु, घरायसी सरसहयोग गर्नु आदि सामाजिक दायित्वहरू हुन् ।

नेपाली बालउपन्यासमा समाजका वास्तविकता उठान गर्दै विविध परिवेश र पृष्ठभूमिका बालउपन्यास सिर्जना गरिएका छन् । सिर्जित उपन्यासमा बालबालिकाहरूलाई आफ्नो परिवार तथा समाजप्रति उत्तरदायी बनाउने उद्देश्य विभिन्न परिवेश एवम् अवस्थाको उद्घाटन गरिएको छ । भाइबहिनीप्रतिका अभिभावकीय जिम्मेवारी, अग्रजप्रतिका सम्मान एवम् सहयोगी भावनालाई सटिक किसिमले उद्घाटन गरिएको छ । बालबालिकाहरूलाई परम्परित विभेदकारी सामाजिक संरचना तथा अन्धविश्वासको अन्त्य गरी विज्ञानसम्मत र यथार्थ जीवनप्रति उन्मुख तुल्याइएको छ । वातावरण, कला, संस्कृति तथा सामाजिक मूल्य स्वीकार गर्ने

किसिमका उत्प्रेरणा पनि उपन्यासमा समेटिएका छन्। मित्रताका सुमधुर सम्बन्ध, समर्पण एवम् सामाजिक सेवाभावमा बालकालिकालाई सुसूचित गराइएको छ। प्राणीजन्य सहभाव, विवेकसम्मत न्याय, समानता तथा सद्भावका विषयवस्तुलाई पनि उपन्यासमा प्रविष्ट गरी बालबालिकाहरूलाई मानवीय संवेदना तथा अवस्थाअनुसारका भूमिकामा केन्द्रित गरी नेपाली बालउपन्यासमा सामाजिक कर्तव्य तथा उत्तरदायित्वका पर्याप्त सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

सामाजिक उत्तरदायित्वलाई नेपाली बालउपन्यासमा विशेष महत्त्वका साथ प्रविष्ट गरिएको छ। सबैजसो बालउपन्यासमा कुनै न कुनै प्रकृतिको सामाजिक उत्तरदायित्वको प्रकटन छ। सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्रश्रय दिइएका बालउपन्यासमा गेहेन्द्रभूषण पोखरेलीको बालउपन्यास *बालक, बिरुवा र पृथ्वीमाता*, गोपाल पराजुलीको *एक दिनको यात्रा*, रमेश विकलको *मान्छे, भैंसी र मुरी चामलको भात*, कविताराम श्रेष्ठको *मावलीको यात्रा*, शर्मिला खड्काको *सान्नी*, विजय चालिसेको *मुस्ताङको गुफा एवम् सुधा रिसालको डा. चिम्पु चिन्याञ्जी* रहेका छन्। त्यस्तै सामाजिक उत्तरदायित्वलाई नै विशेष महत्त्व दिई बालबालिकालाई सामाजिक मूल्यप्रति सुसूचित गराउने उपन्यासमा जलेश्वरी श्रेष्ठको *मेहनती गौरी र सुनपरी*, सुशीला प्रधानाङ्गको *सङ्गमपुरे दाजुबहिनी*, मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लिखित *चोर*, अशोकमान सिंको *रूपाको रूप*, गङ्गा पौडेलद्वारा लिखित *शिविरकी सुन्तली*, अनन्त वाग्लेको *यार्चा*, प्रदीप नेपालद्वारा लिखित *दुर्गा हजुरमाको भूत*, नेत्र तामाङको *बहुलाएको रुख*, कविता सापकोटाको *अचम्मकी सन्ध्या*, सीता विष्ट कार्कीको *मीना*, कपिलमणि ज्ञवालीले *कालो पाटी*, सुमीको *अमर मित्रता* तथा ब्रजेशका *सुरुङको बाटो* प्रमुख रहेका छन्।

नेपाली बालउपन्यास सङ्ख्यात्मक दृष्टिले थोरै भए पनि उक्त कृतिभिन्न सामाजिक उत्तरदायित्वका सन्दर्भ प्रविष्ट भएका बालउपन्यास सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दृष्टिले आनुपातिक रूपमा अपेक्षाकृत रहेको पाइयो। नेपाली बालउपन्यासमा सामाजिक उत्तरदायित्व तथा सामाजिक कर्तव्यसँग सम्बद्ध व्यवहार तथा सन्दर्भको यथातथ्य पहिचान गरी विश्लेषण गरिएको यस लेखबाट स्पष्टा, अध्येतता तथा जिज्ञासु पाठकलाई लाभ प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ। त्यसैगरी शिक्षकहरू तथा सम्बद्ध अभिभावकहरू बालबालिकाहरूमा विकास हुनुपर्ने सामाजिक मूल्य, मान्यता, कर्तव्य, उत्तरदायित्वसहितका सामाजिक एवम् सांस्कृतिक व्यवहार विकासका सवालमा प्रवृत्त हुन सहयोगी बन्ने आशा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

खड्का, शर्मिला (२०६०), *सान्नी*, नेपाल : तेजबहादुर दाहाल।

घिमिरे, ध्रुवकुमार (२०७४), *बालसाहित्यको विधागत सिद्धान्त र नेपाली बालसाहित्य*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

घिमिरे, ध्रुवकुमार (२०७५), *बालसाहित्य : केही सैद्धान्तिक विमर्श*, काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल।

चालिसे, विजय (२०६१), *मुस्ताङको गुफा*, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन।

ज्ञवाली, कपिलमणि (२०७५), *कालो पाटी*, काठमाडौं : एडुकेसनल पब्लिसिङ हाउस।

टाइसन, लुइस (सन् २०१०), *क्रिटिकल थ्योरी टुडे*, न्युयोर्क : रट्लेज।

तामाङ, नेत्र (२०७३), *बहुलाएको रुख*, काठमाडौं : कथालय इन्क।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

- नेपाल, प्रदीप (२०७२), *दुर्गा हजुरमाको भूत*, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।
- पराजुली, गोपाल (२०५७), *एक दिनको यात्रा*, काभ्रे : माधवी पराजुली ।
- पाण्डे, सुशील (सन् २००७), *एजुकेसनल साइकोलजी*, काठमाडौं : क्षितिज पब्लिकेसन ।
- पोखरेली, गेहेन्द्रभुषण (२०४९), *बालक, बिरुवा र पृथ्वीमाता*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- पौडेल, गङ्गा (२०७२), *शिविरकी सुन्तली*, नेपाल : अक्षरधाम ।
- प्रधान, प्रमोद (२०६९), *नेपाली बालसाहित्यको इतिहास*, काठमाडौं : शिखा बुक्स ।
- प्रधानाङ्ग, सुशीला (२०७१), *सङ्गमपुरे दाजुबहिनी*, काठमाडौं : स्वदेश प्रकाशन प्रा.लि. ।
- प्रश्रित, मोदनाथ (२०७१), *चोर*, काठमाडौं : माइलस्टोन प्रकाशन तथा प्रसारण लि. ।
- विष्ट, सीता (२०७४), *मीना*, काठमाडौं : संसाक पाक्षिक ।
- ब्रजेश (२०७६), *सुरुङ्को बाटो*, काठमाडौं : परिचय पब्लिकेसन ।
- रिसाल, सुधा (२०६१), *डा. चिम्पु चिम्पान्जी*, नेपाल : बालपत्रकारिता तथा बालसाहित्य पुरस्कार समिति ।
- वाग्ले, अनन्त (२०७२), *यार्चा*, काठमाडौं : काठमाडौं पब्लिकेसन ।
- विकल, रमेश (२०५७), *मान्छे, भैंसी र मुरी चामलको भात*, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, कविताराम (२०५९), *मावलीको यात्रा*, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, जलेश्वरी (२०६१), *मेहनती गौरी*, विराटनगर : वनिता प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, जलेश्वरी (२०६३), *सुनपरी*, विराटनगर : वनिता प्रकाशन ।
- सापकोटा, कविता (२०७३), *अचम्मकी सन्ध्या*, काठमाडौं : कथालय इन्क ।
- सिं, अशोकमान (२०७१), *म पनि त मान्छे हुँ*, काठमाडौं : रिड एन्ड राइट पब्लिकेसन ।
- सुमी (२०७५), *अमर मित्रता*, काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन प्रा. लि. ।
- हर्लक, एलिजावेथ बी. (सन् २००६), डिभलप्मेन्टल साइकोलजी, न्यु दिल्ली : टाटा एमसिग्रहिल एजुकेसन ।